

811.163.41-112

811.163.41'342(091)

050.9:811.163.41'35(497.16)

<https://doi.org/10.18485/sj.2020.25.1.32>**ЈЕЛЕНА М. ГАЗДИЋ***

Универзитет Црне Горе

Филолошки факултет у Никшићу

Студијски програм за српски језик и јужнословенске књижевности

Оригинални научни рад

Примљен: 15. 10. 2019.

Прихваћен: 15. 01. 2020.

КОНТИНУАНТИ ВОКАЛА *ЈАТ* У АЛМАНАХУ *ГРЛИЦА* (1835–1839)

У вези са јатом у првом цетињском алманаху, обратићемо пажњу на континуанте овог старог вокала. Представићемо граfiјска рјешења за обиљежавање рефлекса дугог и кратког јата и покушати да одредимо гласовне вриједности континуаната овог вокала, са освртом на јекавско јотовање и појаву секундарног јата.

Кључне ријечи: Грлица, јат, континуанти, ијекавски, екавски, икавски, рефлекс.

1. Први литерарни алманах на простору данашње Црне Горе покренут је на Цетињу средином четврте деценије 19. вијека на иницијативу младог владике Његоша. Како и сам уредник *Грлице* каже у предговору издања из 1835. године, овај годишњак угледао је свјетлост дана захваљујући Петру II Петровићу Његошу који је захтијевао да се „у овдашњој штампарији [...] наштампа календар за годину 1835” (Грлица 1835: 1). Издавање алманаха Његош је повјерио Мостарцу Димитрију Милаковићу¹, изузетном интелектуалцу, лингвисти, историчару, човјеку широког образовања који је био познавалац

*jelena.gazdic@gmail.com

¹ О Милаковићевој биографији погледати детаљније код Шуковић 1980: 27–31; *Магазин српско-далматински* 1860. Једино је издање из 1837. године уређивао архимандрит Петроније Лујановић јер је Милаковић у то вријеме био у Русији (Шуковић 1980: 49).

тадашњих збивања у области књижевности и језика, а и сам је говорио стране језике (Шуковић 1980: 21, 27). „Својом садржином ова периодична публикација одсликава друштвене и културне прилике у средини гдје је поникла, у њој се преламају књижевна струјања једног времена, а особито борба прогресивних друштвених снага, на челу са Вуком Караџићем, за препород културе и реформу књижевног језика” (Шуковић 1980: 21). Имајући у виду културно-историјске и језичке прилике у којима је настао и објављиван овај годишњак, онда је сасвим јасно да он представља изузетно значајан материјал за језичка истраживања и употпуњавање слике о развоју српског језика и штампе на територији данашње Црне Горе.

У овом раду осврнућемо се на вокал *jam*² у првом цетињском алманаху³, при чему ћемо покушати да одредимо гласовне вриједности континуаната овог старог вокала и промјене које је условљавао. Као посебна фонема *jam* је био у употреби до 13 или 14 вијека, кад је почела његова замјена другим гласовним вриједностима. У вријеме излагања *Грлице jam* је увелико био прешао у своје рефлексе.⁴ Ми ћемо у овом раду вршити поређење са Вуковим језиком, а уколико нам то околности намећу, и са дијалектима оних говорних подручја српског језика из којих су били сарадници *Грлице* (Петар I Петровић Његош, Петар II Петровић Његоша, Георгије Петровић Његош, Сима Милутиновић Сарајлија, Георгије Николајевић, Димитрије Милаковић (Шуковић 1980: 31, 32)⁵, као и са језиком старијих писаца и сарадника *Грлице* чији је језик већ

² „Вокал љ представља једну од најсложенијих фонематских јединица у вокалском систему не само прасловенског већ и у историји српског језика, прво: зато што не знамо његову основну гласовну вриједност, друго: што су се његове измјене у различитим крајевима извршиле у различито вријеме, па у писаним споменицима у прелазним подручјима наилазимо и на њихова мијешање; најзад: зато што имамо различите гласовне фонематске замјене прасловенског *jama* како у свим словенским језицима тако и у српском језику” (Стојановић 2005: 82). Мишљења лингвиста су подијељена у вези са гласовном вриједношћу овог старог вокала, али је код нас углавном прихваћена Белићева теза – да је *jam* био неправи и непотпуни дифтонг који је имао двије варијанте са два дијела, са првим отворенијим и другим затворенијим – *eä*, *ië* (Белић 2006: 81).

³ У издањима из 1835, 1836, 1837. и 1838. нумерацију смо започели од предговора, а у издању из 1839. од садржаја.

⁴ Досадашња истраживања су показала да су замјене *jama* са *e* и *i* старије од ијекавског рефлекса (Детаљније о овоме Белић 2006: 83).

⁵ Осим прилога наведених аутора, Шуковић тврди да је у *Грлице* објављено и неколико народних епских пјесама (Шуковић 1980: 31, 32). Мишљења научника у вези са сарадницима овог алманаха донекле су различита. Т. Букић у *Прегледу књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918. године*, Цетиње 1951, као сараднике наводи Петра I Петровића Његоша, Петра II Петровића Његоша, Симу Милутиновића и Димитрија Милаковића. Нико С. Мартиновић у књизи *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори (1493–1945)*, као сараднике *Грлице* помиње Димитрија Милаковића, Петра II Петровића Његоша (под псеудонимом Драго Драговић), Симу Милутиновића, Георгија Николајевића (под псеудонимом Г. Н.) и друге. У *Југословенском књижевном лексикону* (Нови Сад, 1971), као сарадници овог алманаха наведени су Сима Милутиновић, Петар II Петровић Његош и Димитрије Милаковић.

био предметом научних истраживања (овдје првенствено мислимо на Петра I и Петра II Петровића Његоша).

2. КОНТИНУАНТИ ДУГОГ ЈАТА

2. 1. У прва три издања *Грлице* рефлекс дугог *јата* већином је означаван секвенцом *ie*⁶, уз изјесна одступања на која углавном наилазимо у текстовима јединог сарадника *Грлице* који је био екавац по рођењу – Георгија Николајевића⁷. У посљедња два издања овог алманаха обиљежавање дугог *јата* је неуједначено. Наиме, у издању из 1838. на мјесту некадашњег дугог *јат* пишу се секвенца *ie*, вокал *e*, или веома често *ѣ*. У издању из 1839. године као граfiјска рјешења срећемо *јат* и вокал *e*. Примјере ћемо класификовати с обзиром на граfiјске ознаке:

раздiслиле (Г. 1835: 4), *цiслог* (Г. 1835: 30), *свiст* (Г. 1835: 70), *бiсло* (Г. 1835: 100), *лiск* (Г. 1835: 126), *одiсло* (Г. 1835: 44), *врiеме* (Г. 1835: 22, 23, 24, 49, 65), *рiске* (Г. 1835: 66), *врiчати* (Г. 1835: 99), *бiсло* (Г. 1835: 100), *вiска* (Г. 1835: 107), *свiст* (Г. 1835: 108), *мiсњао* (Г. 1835: 112), *стрiслах* (Г. 1835: 123), *дiсте* (Г. 1835: 124), *вiска* (Г. 1835: 129), *приповiска* (Г. 1836: 3), *изнайпрiе* (Г. 1836: 25), *снiег* (Г. 1836: 21, 26), *врiеме* (Г. 1836: 23, 24, 51), *запрiстили* (Г. 1836: 50), *мiсшати* (Г. 1836: 51), *свiстлом* (Г. 1836: 78), *бiсла* (Г. 1836: 85), *умрiсти* (Г. 1836: 71), *бiслог* (Г. 1836: 77), *вiск* (Г. 1836: 83), *уцiсњна* (Г. 1836: 67), *лiсвој* (Г. 1836: 69), *рiсч* (Г. 1836: 78, 83 91), *сiсете* (Г. 1836: 47), *раздiслиле* (Г. 1837: 34), *приповiска* (Г. 1837: 3), *посiскоше* (Г. 1837: 60), *свiсту* (Г. 1837: 76), *лiсна* (Г. 1837: 19), *врiеме* (Г. 1837: 19, 20, 22, 37, 81, 139), *умрiст* (Г. 1837: 58), *проповiд* (Г. 1837: 77), *понiсли* (Г. 1837: 74), *помрiсше* (Г. 1837: 74), *попрiско* (Г. 1837: 86), *рiстко* (Г. 1837: 87), *свiст* (Г. 1837: 133), *слiсп* (Г. 1837: 134), *бiслу* (Г. 1838: 79, 101), *лiсна* (Г. 1838: 110), *свiше* (Г. 1837: 112), *сiсно* (Г. 1838: 112), *свiсту* (Г. 1838: 118);

бела (Г. 1835: 123), *речма* (Г. 1835: 124), *редко* (Г. 1835: 127), *коренъ* (Г. 1836: 113), *вредни* (Г. 1836: 115), *време* (Г. 1836: 119), *свеће* (Г. 1837: 99), *заслеплъни* (Г. 1837: 100), *стрелу* (Г. 1837: 100), *пресече* (Г. 1837: 106), *умрети* (Г. 1837: 121), *умрети* (Г. 1838: 22), *време* (Г. 1838: 23, 24, 25, 43, 69), *брега* (Г. 1838: 94), *време* (Г. 1839: 20, 21, 22, 25), *наипре* (Г. 1839: 21, 23, 47), *умрети* (Г. 1838: 93), *звездама* (Г. 1839: 108), *увекъ* (Г. 1839: 110);

Заповѣди (Г. 1835: 60, глагол), *послѣ* (Г. 1835: 20), *цѣлога* (Г. 1836: 108), *дѣте* (Г. 1836: 109), *сѣде власи* (Г. 1835: 116), *посѣче* (Г. 1835: 47), *цѣли* (Г. 1837: 96), *исповѣдити* (Г. 1837: 97), *тѣлу* (Г. 1837: 104), *преповѣдао* (Г. 1837: 106), *примѣтити* (Г. 1837: 107), *грѣхе* (Г. 1837: 115), *промѣни* (Г. 1837: 117), *заповѣсть* (Г. 1837: 118), *посѣкоше* (Г. 1837: 82, 83), *свѣта* (Г. 1837: 123), *стрѣле* (Г. 1837: 124), *крѣпко* (Г. 1837: 124), *вѣнце* (Г. 1837: 127), *дѣте* (Г. 1837: 128), *снѣжъ* (Г. 1838: 23), *лѣпо* (Г. 1838: 24), *раздѣлили* (Г. 1838: 4), *цѣла* (Г. 1838: 22), *заповѣдь* (Г. 1838: 40, 51), *наипослѣ* (Г. 1838: 37, 41), *послѣ* (Г. 1838: 46, 54),

⁶ У издањима из 1835. и 1837. срећемо и три примјера у којима је дуго *јат* означено секвенцом *ie*: *посiеку* (Г. 1835: 37), *овiе* (Г. 1835: 51), *униела* (Г. 1837: 57).

⁷ Георгије Николајевић (1807–1896) је био српски теолог и митрополит дабробосански. Рођен је у селу Јаску (Срем) 1807. године као Ђорђе Николајевић. Основну школу је завршио у родном селу. Од 1817. до 1819. године ишао је у њемачку школу у Митровици, послије тога уписује гимназију у Сремским Карловцима, а потом Богословију (Шуковић 1980: 44; *Георгије Николајевић (1807–1896). Рођење, школовање, рад и рукоположење*, <http://www.mitropolijadabrobosanska.org/georgijenikolajevic.html>, преузето 7.6.2015).

пресѣку (Г. 1838: 53), *исповѣданія* (Г. 1838: 67), *предѣль* (Г. 1838: 68), *разсѣћи* (Г. 1838: 87), *раздѣлили* (Г. 1839: 2), *сиѣгомь* (Г. 1839: 20), *послѣ* (Г. 1839: 20, 23, 24), *цѣлога* (Г. 1839: 38), *заповѣдаюћи* (Г. 1839: 63), *заповѣди* (Г. 1839: 63), *лѣвогь* (Г. 1839: 67), *вѣка* (Г. 1839: 69), *цѣлу* (Г. 1839: 90), *извѣстити* (Г. 1839: 91), *цѣломь* (Г. 1839: 96), *преповѣдити* (Г. 1839: 92), *преповѣдати* (Г. 1839: 99).

С обзиром на то да је *Грлица* штампана на ијекавском говорном подручју и да су њени сарадници углавном били ијекавци, гласовна вриједност секвенце *іе* несумњиво је ијекавска у примјерима у којима је некада било дуго *јат*. Примјери са графемом *е* потврђени су у pjesмама Симе Милутиновића Сарајлије и у прилозима Георгија Николајевића и Димитрија Милаковића,⁸ а означавали су екавске рефлексе *јата*. Проблем нам пак представља одређивање гласовне вриједности самог *јата* у овој позицији. Примјере са *јатом* налазимо код Петра I Петровића Његоша, Петра II, Милаковића, Георгија Николајевића,⁹ као и у календарском дијелу *Грлице* и у рубрици *Календарско погађанѣ* (с тим што је у овој рубрици *јат* писано само у посљедња два издања).

У вези са гласовном вриједношћу *јата* код уредника првог цетињског алманаха, Ћупић каже следеће: „Милаковић је по рођењу ијекавац. Његова ијекавштина је истог оног типа коју је срео на Цетињу. Но, изузетно се код њега срећу и екавизми [...] и икавизми [...], што може да буде и морфолошког карактера [...]” (Ћупић 1982: 272). Ћупић даље појашњава да се еквизми типа *унапред* и *време* код Милаковића срећу углавном након његове једногодишње паузе у уређивању и по повратку из Русије, наравно, уз појединачне изузетке и од раније, и истиче да због тога „не можемо у потпуности бити сигурни у вриједност *јата* у примјерима из *Грлице* какви су: *вѣра* (I, 48), *мѣсто* (I, 56), *бѣху* (I, 60, 62, 63 итд., односно досљедно тако у свим годиштима), *побѣга* (I, 69, нап.), *уклѣве* (I, 45, 49), *испоганѣн* (I, 48), *нѣга* (I, 57), *нѣговісма* (I, 62); *намѣравао* (I, 86), *мѣстима* (I, 47, 64), *слѣдујуће* (I, 42), *сѣо* (III, 47), *пролѣћа*, *убѣђени*, *сѣтовао* (III, 44). [...] У свим случајевима са знаком *ѣ* гласовна вриједност *јата* може бити двојака – јекавска и ијекавска. Међутим, све те случајеве ми морамо сматрати јекавским” (Ћупић 1982: 272). Ту у фусноти Ћупић тврди да „у складу са рускословенском ортографском нормом знак *ѣ* овдје означава секвенцу *је*” (Ћупић 1982: 272, фуснота 23). Мало даље он каже да су и бројни примјери јекавског јотовања доказ да „знак *ѣ* код Милаковића има вриједност *је*” (Ћупић 1982: 273). Међутим, Ћупић превиђа да се након повратка из Русије код Милаковића поред екавизама интензивније почиње писати *јат* и на мјесту некадашњег дугог *јата*, што додатно компликује ситуацију при одређивању гласовне вриједности овог старог вокала у цетињском алманаху.

⁸ Упоредити са *Грлица* (1835, 1836, 1837, 1838, 1839) и Шуковић 1980: 48–54.

⁹ *Грлица* (1835–1839); Шуковић 1989: 48–54.

Како бисмо дату проблематику боље разумјели, неопходно ју је сврстати и у одговарајући историјскојезички контекст. Наиме, познато нам је да око 1730. године долази до великог преокрета и до смјене редакција црквенословенског језика. Код Срба је то један од највећих преокрета у историји српског књижевног и црквеног језика. Друштвени и историјски разлози условили су прихватање рускословенског језика чији се изговор одликовао јекавизмом, што је био заокрет у односу на екавску традицију српкословенског (а разликовало се и са стањем у било ком говору срп. језика). Након тога долази период славеносрпског (чија је основа била екавска), састављеног од српског народног (најчешће шумадјиско-војвођанског), рускословенског, затим од ондашњег руског књижевног и од српкословенског... „То је отворило простор и довело до стварања више различитих континуаната за *jam* везано за различите функционалне стилове [...] Због тога се у предвуковском периоду појавила неуједначеност што се тиче писања и изговора континуаната за вокал *jam* (Стојановић 2007–2008: 310).

О писању *jama* на ијекавском подручју српског језика тог времена код проф. Стојановић налазимо: „За ијекавски простор (односно писце који су стварали на ијекавској подлози) карактеристична је већа неуједначеност: чување *jama*, замјена (и)јекавским рефлексом, замјена екавским рефлексом (екавизми су или из говора писца, што је рјеђе, или, што је чешће, књишког поријекла: утицај црквенословенског или славеносрпског). Ово се очитује у нпр. дјелима Василија Петровића, Петра I, Његоша: – дакле, прије свега налазимо (и)јекавски рефлекс, затим екавизме који су присутни у говорној средини” (Стојановић 2007–2008: 311).

Управо овакво неуједначено стање одликује и језик Милаковићеве *Грлице* који је у основи био народни са извјесним примјесима рускословенског и руског, а „можда и нешто славеносрпског.” [...] То је, ако смијемо слободно рећи, у неку руку посебан Милаковићев језик, доста близак Вуковом, али у понечему и различит од њега. У главним цртама, Милаковићев језик је исти као језик Петра I Петровића, што, свакако, значи да је близак и Његошевом” (Ђупић 1982: 269). Према томе, можемо закључити да је овакво неуједначено писање рефлекса дугог *jam* условљено утицајем језика цркве (нарочито у посљедња два издања) и дијалектаске базе, као и да је производ утицаја различитих „стилова”. У издањима из 1838. и 1839. заправо ова графема има ортографско-историјску функцију, а њену гласовну вриједност треба тражити у претходним издањима (нарочито у прва два).

Овдје треба предочити и још један важан детаљ који је могао утицати на писање *jama* у посљедњим издањима. То што у посљедња два издања уредник Милаковић враћа елиминисане знаке без гласовне вриједности Шуковић доводи у везу са „снажним отпором православне цркве и протестом званич-

не Србије (у којој је тих година Вуков правопис и званично забрањен) због правописних измјена у цетињским издањима” (Шуковић 1987: 39). О томе свједочи и писмо у којем је српски кнез Милош прекорио владика Његоша због ортографије у издањима цетињске штампарије, истакавши да је то „противно правилима ортографије књигопечатани црковни словенски књига нашег вјероисповједанија” (Његош 1974: 57). Његош је српском кнезу одговорио 1837, пославши писмо из Беча у којем је „изразио жељу за заједничким правописом и нормом” (Шуковић 1987: 39).

2.2. Осим наведених примјера, у вези са дистрибуцијом дугог *jama/lu* пажњу треба посветити и категорији морфолошког уједначавања старе тврде основе (са тематским вокалом *jam*) и меке (са тематским вокалом *u*) замјеничко-придјевске деklinације. У књижевном језику је преовладала употреба меке варијанте, тако да се облици са тематским вокалом *u* узимају као нормативни, док је ситуација у дијалектима разнолика. У Милаковићевој *Грлици* долази до колебања између наставака тврде и меке промјене, што показују примјери који слиједе.

слободним лицем украшене (Г. 1835: 118), *с превисоком* (Г. 1836: 69), *сњ коимъ* (Г. 1839: 59), *са своимъ мачемъ* (Г. 1837: 94), *сњ другимъ оддѣленіемъ* (Г. 1838: 52), *незавоеваннихъ* (Г. 1835: 69), *Черногорскихъ Сербовъ* (Г. 1838: 2), *своихъ* (Г. 1839: 97), *Красныхъ* (Г. 1839: 120); *ніс било никаквје школа, у којима би се младеж могла учити* (Г. 1835: 46), *праћени пуцњавом топова [...], на којима су се Руски барјаци вјали* (Г. 1837: 40), *О свѣтскимъ стварма могло би се доста кошто рећи* (Г. 1838: 19), *разиду се по своимъ домовима* (Г. 1838: 40), *покрывењ лѣпима шумама* (Г. 1839: 39), *писати писма иностраньма Дворовима* (Г. 1839: 68), *тиняше у њиовимъ прсима* (Г. 1837: 95);

с такім народом (Г. 1835: 56), *с веселіемъ срцем* (Г. 1836: 60), *стрменитіемъ брігомъ* (Г. 1837: 46), *пред саміемъ важніемъ пунктомъ* (Г. 1835: 46), *оніемъ великіемъ ударомъ збунѣна* (Г. 1837: 74), *мене учини главніемъ учителѣмъ* (Г. 1837: 92); *од Зетскихъ и Црногорскихъ Княжевахъ* (Г. 1835: 51), *насилніехъ* (Г. 1836: 64), *великіехъ чудесахъ* (Г. 1837: 72), *своихъ* (Г. 1837: 82), *изъ ониехъ* (Г. 1839: 1), *іпређашнихъ времена* (Г. 1839: 86), *нашихъ времена* (Г. 1839: 87), *изъ мутнихъ очію* (Г. 1839: 93), *с превеликіма голіма стінама* (Г. 1835: 39), *с којима ће он вѣчни мир [...]* утврдити (Г. 1836: 40), *с веселіемъ срцемъ свак обећа* (Г. 1836: 60), *намѣстію се біо на неприступачніемъ каменитіемъ висинама Дубровачкіема* (Г. 1837: 45).

У неколико примјера имамо напоредо употријебљене наставке тврде и меке замјеничко-придјевске деklinације:

великимъ крвавіемъ зноємъ (Г. 1835: 115), *Седамъ ћесахъ своихъ готовіехъ* (Г. 1838: 106), *младихъ ђевојкахъ Найлѣпнихъ* (А. 1836: 82).

Примјеђујемо да у *Грлици* влада неуједначено писање наставака тврде и меке замјеничко-придјевске деklinације. Колебања су присутна и у оквиру истог текста. Рецимо у издању из 1835. године у тексту уредника Милаковића *Кратак поглед на географическо-статическо описаніе Црне Горе* имамо и примјере са наставцима меке основе и примјере са наставцима тврде основе – у којима (Г. 1835: 46), *на своима плећима* (Г. 1835: 50) : у којима (Г. 1835:

39). Исти је случај и у издању из 1837. године, гдје такође у тексту уредника долази до колебања – *на којима* (Г. 1837: 40), у *ново покоренима* земљама (Г. 1837: 41), *овима* окружењима (Г. 1837: 43) : на *неприступачнијем* каменитијем висинама (Г. 1837: 45). Важно је нагласити и да у приповијеткама (*Милос Цветић, Изисъ и Тира, Калло*) Г. Николајевића знатно преовладава употреба наставака меке промјене.

У прва два издања, без обзира на ауторе текстова, много су учесталији наставци тврде промјене, а у посљедња два наставци меке промјене, док у издању из 1837. године (које је уређивао архимандрит Петроније Лујановић) долази до колебања и неуједначености наставака. Ово је нарочито занимљиво ако узмемо у обзир да су код Вука облици са *и* били чешћи до 1836. године, након чега преовлађују они са групом *ије* (Стевановић 1965: 210). Закључци до којих смо дошли не подударају се са тврдњом Д. Ћупића да је у језику Милаковића у замјеничко-придјевској деklinацији рефлекс *јата* двосложан и да је тако и у свим осталим радовима уредника првог цетињског алманаха, уз понеке изузетке (Ћупић 1982: 272, 273). Не можемо се сагласити са овом констатацијом, будући да смо у Милаковићевим текстовима запазили и примјере са наставцима меке промјене. И у говорима данашње Црне Горе стање је неуједначено – рецимо, у говорима новоштокавског типа у инструменталу јединине може се говорити о напоредној употреби дужих и краћих наставака, мада Пецо за говоре источне Херцеговине констатује само дуже облике. „Сличне оцјене могу се изрећи и за неке црногорске говоре зетско-јужносанџачког типа: материјал из говора Паштровића показује занемарљиво мали број примјера са краћим облицима, док се у Црмници, за ријетке примјере са наставцима старих меких основа [...] мисли да су несумњиво унесени са стране” (Јовановић 2011: 132). Стање у нашој *Грлици* највише одговара језику Петра I гдје се напоредо јављају наставци меке и тврде промјене замјеничко-придјевске деklinације, с тим што су облици с двосложним рефлексом *јата* бројнији, а такви облици су уопштени и у говору Петрова краја, тј. у говорима Старе Црне Горе (Остојић 1976: 91, 93).

2.3. Код одричног помоћног глагола *нијесам/нисам* у *Грлици* напоредо срећемо примјере са двосложним рефлексом *јата* као и примјере са *и*. Дужи облици се јављају у прва два издања, а краћи у посљедња два, док у издању из 1837. године наилазимо на обје варијанте овог глагола¹⁰:

Нисмо (Г. 1835: 70), *нијесам* (Г. 1837: 73, 79), *нијесмо* (Г. 1837: 92), *нијесмо* (Г. 1837: 81); *нисамъ* (Г. 1837: 115), *нису* (Г. 1838: 39), *ни су* (Г. 1839: 50), *нису* (Г. 1839: 58).

¹⁰ Примјери у којима је у издању из 1837. наведена дужа варијанта глагола *нисам/нијесам* су из Његошеве приповијетке *Житије Мрђена Несретниковића*, а примјери у којима је писана краћа варијанта су из приповијетке *Изисъ и Тира*, аутора Георгија Николајевића (Шуковић 1980: 52).

Професор Остојић у језику Петра I наводи само дуже облике (Остојић 1976: 80). Краће варијанте у *Грлици* су потврђене код Георгија Николајевића, који је по рођењу екавац из околине Срема. И проф. А. Милановић у језику Јована Суботића (који је такође Сремац) биљежи „икавски” рефлекс у одричном облику помоћног глагола *јесам*, што карактерише и „језик књижевних дела Суботићевих савременика” (Милановић 2014: 91). Код Вука срећемо оба облика (Барјактаровић 1965: 18, 19, 20), као и облик *несам* који се може наћи у другом издању Вуковог *Српског рјечника*, „где се ’источно’ (екавско) *несам* упућује на ијекавско *нијесам* (Младеновић 1983: 62). У данашњем књижевном српском језику оба ова облика су прихваћена, док је ситуација у дијалектима нешто другачија. Професор Јовановић истиче да се на простору Црне Горе стабилизовао двосложни рефлекс *ије* а да је аналошки облик са *и* више везан за простор централне Херцеговине, с тим што „посебност неких црногорских говора чини развитак вокала *е*” (Јовановић 2011: 96).

3. КОНТИНУАНТИ КРАТКОГ *ЈАТА* И НАПОМЕНЕ О ЈЕКАВСКОМ ЈОТОВАЊУ

3.1. Познато је да је кратко *јат* на ијекавском простору прешло у *је* (негдје од краја 14. вијека, отприлике кад је и дуго *јат* прешло у своје рефлексе). Надосљедно се вршило и јотовање сугласника и сугласничких група испред *је* од кратког *јата*, а ова измјена неједнако је захватила ијекавске говоре.¹¹

3.2. Ситуација није једноставна за анализу будући да нису коришћење посебне графеме за означавање фонема *љ*, *њ*. Слично је и у језику Петра I (Остојић 1976: 122), као и у *Паиштровским исправама* у којима такође нису постојале посебне графеме за *љ* и *њ* (Стојановић 2011: 112). Начин биљежења у случајевима када је у питању нпр. прасловенско јотовање сонаната *л* и *н* може нам донекле послужити да одредимо процесе и појаве у вези са овом проблематиком [*измишљвна* (Г. 1835: 4), *болљ* (Г. 1835: 2, 62), *ранљниє* (Г. 1837: 43)]. Такође, имамо јасно разграничене именице са црквенословенским суфиксом *-ије* који се скоро досљедно означавао са *иє* [*положителниє* (Г. 1835: 47)] за разлику од бројних глаголских именица изведених народним суфиксом *-ње* у којима је извршено ново јотовање и у којима је секвенца *ње* означена са *нљ* [*ученљ* (Г. 1835: 46), *критенљ* (Г. 1835: 53)]. На основу тога могли бисмо закључити да је и у примјерима са *л*, *н* + кратко *јат* извршено јекавско

¹¹ „О времену вршења јекавског јотовања не може се са сигурношћу говорити, с једне стране због недовољности споменичке грађе и непотпуне истражености, а, с друге стране, због графички јасно недиференцираног биљежења палаталних сугласника, тј. непостојања графема за *љ*, *њ*, *ћ* и *ђ*. [...] Углавном се за почетак јекавског јотовања узима период краја 16. и почетка 17. вијека” (Стојановић 2011: 112).

јотовање, као и на основу тога што је *Грлица* штампана на (и)јекавском говорном подручју и што су скоро сви њени сарадници били ијекавци по рођењу, изузев Георгија Николајевића. У прилог томе иде и већ навођено мишљење Драга Ђупића који у раду *Језик Димитрија Милаковића у „Грлицу” – првом црногорском књижевном алманаху (1835–1839)*¹² каже да је вриједност *јата* у Милаковићем језику *је*, као и да је јекавско јотовање „углавном досљедна појава (изузимајући јотовање сугласника *с* и *з*)” (Ђупић 1982: 273, 275). Ипак, дилему ствара неуједначен начин писања рефлекса дугог *јата* иза *л* и *н*. Као што смо већ поменули, наспрам континуаната старог дугог вокала *јат* забиљежили смо облике са *јатом* (у посљедња три издања), затим облике са *е* и веома ријетко са *іс*.

Кад су у питању рефлекси кратког *јата* послје сонаната *л* и *н*, у нашој грађи преовладавају примјери у којима је *јат* писано након ових фонема:

лѣпоти (Г. 1835: 26), *колѣна* (Г. 1835: 43), *пролѣћу* (Г. 1836: 20), *лѣто* (Г. 1836: 6), *лѣпину* (Г. 1836: 87), *лѣвиіс* (Г. 1836: 96), *уболѣла* (Г. 1837: 80), *столѣтја* (Г. 1837: 107), *одолѣи* (Г. 1837: 135), *лѣтописи* (Г. 1838: 2), *лѣпоти* (Г. 1838: 65), *лѣшницѣ* (Г. 1838: 66), *лѣтне* (Г. 1838: 84), *лѣпотице* (Г. 1838: 90), *колѣна* (Г. 1839: 70), *преодолѣти* (Г. 1839: 90), *хлѣба* (Г. 1839: 99), *преодолѣла* (Г. 1839: 100); *нѣговали* (Г. 1835: 127), *нѣдра* (Г. 1835: 67), *нѣдра* (Г. 1836: 91), *нѣжности* (Г. 1836: 114), *слабонѣжног* (Г. 1837: 118), *нѣдарах* (Г. 1837: 134), *нѣжне* (Г. 1837: 134), *нѣдра* (Г. 1838: 83), *нѣжности* (Г. 1838: 95), *нѣдро(а)* (Г. 1839: 76, 79), *снѣжница* (Г. 1839: 78), *нѣжно* (Г. 1839: 114);

Будући да је *јат* коришћено и у неетимолошким позицијама у гласовној вриједности *је*, *'е* – иза *л* и *н* у гласовној вриједности *љ* и *њ* [измишљена (Г. 1835: 4), *проклињанѣ* (Г. 1839: 100)], то може бити показатељ палаталног изговора и сугласника *л* и *н* у наведеним примјерима у којима је *јатом* писано на мјесту некадашњег кратког *јата*. Ријетки су примјери у којима је у овој позицији писано *іс* или *е*: *најліепше(а)* (Г. 1837: 105, 115), *најліепши* (Г. 1837: 95), *Лешкополѣци* (Г. 1835: 104), *пролеће* (Г. 1837: 103).

3.3. Групу *сл* + *ѣ* налазимо у великом броју примјера и досљедно је писана са *јатом*:

слѣдуоће (Г. 1835: 38), *Послѣдня* (Г. 1835: 6), *Наслѣдникъ* (Г. 1835: 27), *слѣдовао* (Г. 1835: 52), *послѣднѣга* (Г. 1836: 69), *Наслѣдникъ* (Г. 1836: 27), *наслѣдница* (Г. 1836: 29), *слѣдуоће* (Г. 1836: 38), *послѣдня* (Г. 1837: 21–2), *наслѣдница* (Г. 1837: 29), *слѣдствіо* (Г. 1837: 38), *напослѣдку* (Г. 1837: 78), *послѣдна* (Г. 1838: 22), *наслѣдникъ* (Г. 1838: 31), *наслѣдній* (Г. 1838: 31), *слѣдовала* (Г. 1838: 51), *послнаслѣдствено* (Г. 1838: 85), *послѣдня* (Г. 1839: 4), *наслѣдникъ* (Г. 1839: 28), *наслѣднімъ* (Г. 1839: 29), *слѣдователно* (Г. 1839: 37).

Ђупић овакве примјере третира као јотоване (Ђупић 1982: 275). Начин биљежења ових секвенци у нашем корпусу дјелимично одудара од стања у

¹² У овом раду Ђупић је изучавао само језик прилога које је у *Грлицу* писао Милаковић.

језику Петра I,¹³ као и од стања у *Паитровским исправама*,¹⁴ што говори о већем степену уједначености. Из приложеног се види да се о писању ових група водило рачуна – да је у питању нека врста норме. Вук у „*Преписци* – и то у писмима која су писана ијекавски” – користи и еквизме типа *последњи* (Пецо 1965: 193).

3.4. Прилог (*нај*)*послије* писан је на више начина – са *јатом*, са *е* и са *је* (с тим што је у овом посљедњем случају *-д* на крају ријечи):

послѣ (Г. 1836: 20), *послѣ* (Г. 1838: 3), *најпослѣ* (Г. 1838: 19), *послѣ* (Г. 1839: 19), *послѣ* (Г. 1837: 37), *најпослѣ* (Г. 1837: 48)¹⁵;
најпосле (Г. 1836: 50), *после* (Г. 1839: 115), *најпосле* (Г. 1839: 89, 95)¹⁶;
послјед (Г. 1837: 72), *најпослјед* (Г. 1837: 85)¹⁷.

У *Паитровским исправама* овај прилог се првенствено јавља у форми са *-ије* (Стојановић 2011: 116), у језику Петра I посвједочени су екавски и много чешће ијекавски облици (Остојић 1976: 86), код Његоша Вушовић биљежи примјера са *ије(д)* и *је* (Вушовић: 10, 11), док Пецо биљежи да је „Вукова писана ријеч” знала и за „извјестан број еквизама” међу које убраја и лексему *после* (Пецо 1965: 193). Према томе, и језик наше *Грлице* се уклапа у историјскојезички контекст и подудара се са стањем у језику писаца који су стварали тридесетих година 19. вијека на ијекавском говорном подручју.

3.5. Неодређене замјенице и прилози у овом дијелу нашег корпуса скоро досљедно су писани у нејотованој форми, тј. са вокалом *е* [*неколико* (Г. 835/46), *неке* (Г. 1835: 93), *некогса* (Г. 1835: 57), *неколико* (Г. 1836: 53, 111), *неколико* (Г. 1837: 74, 121), *некоме* (Г. 1837: 93), *неколико* (Г. 1838: 57, 64), *понеколико* (Г. 1838: 71), *неколико* (Г. 1839: 52)]. Занимљиво је да примјере са *јатом* налазимо код сарадника који је по рођењу екавац – Георгија Николајевића (у приповиједи *Изисъ и Тира*): *нѣко* (Г. 1837: 97), *нѣкогъ* (Г. 1837: 120). Такође, ни Вук у вријеме излажења *Грлице* није употребљавао јотоване форме ових категорија,¹⁸ иако је то особина неких говора Црне Горе.¹⁹ Јотовани облици коришћени су у језику Петра I (Остојић 1976: 122), код Његоша ријетко (Вушовић 1930: 11).

¹³ Код Петра I потврђени су облици са *е* (чији изговор може бити и екавски и ијекавски) и са *јатом* (који су јотовани) (Остојић 1976: 122).

¹⁴ У *Паитровским исправама* примјери са секвенцом *сл* су различито писани са *јатом* и са *е*, а срећу се и форме са *иле* и *илѣ* (Стојановић 2011: 115, 116).

¹⁵ Прва четири примјера су из календарског дијела *Грлице* 1836, 1838, 1839, а преостали примјери су из одјељка чији је аутор Милаковић (Шуковић 1980: 48–53).

¹⁶ Примјери су из одјељака чији су аутори Милаковић, Његош и Георгије Николајевић (*Грлица* 1836: 37–50; *Грлица* 1839: 85–114; Шуковић 1980: 48–53).

¹⁷ Оба примјера су из Његошеве приповијетке *Житиѣ Мрђена Несретниковића* (Упор. Шуковић 1980: 48–53).

¹⁸ Отприлике од 1839. до 1845. године Вук је давао првенство јотованим облицима (Стевановић 1965: 214).

¹⁹ Упор.: Милетић 1940: 372; Вујовић 1969: 188, 189.

3.6. Консонанти *т* и *д* касније су захваћени јекавским јотовањем у односу на *л* и *н*. „Због тога је ова појава територијално ограниченија, а и процес се није вршио доследно у свим позицијама као код *л* и *н*. Први примјери пронађени су у писаним документима из 16. вијека” (Стојановић 2011: 116J). Јотоване форме сугласника *т* и *д* у нашем корпусу означаване су графемама *ћ* и *ђ*.²⁰ Ове двије графеме досљедно се употребљавају у *Грлиц*и. Вук их пише у свом рјечнику из 1818. године, мада је *ћ* и раније употребљавао (Симић 1991: 259). Драго Ћупић наводи само јотоване облике у Милаковићевом језику (Ћупић 1982: 275). Међутим, ми смо у овом цетињском алманаху (укључујући и Милаковићеве прилоге) забиљежили и јотоване и нејотоване облике, а овом приликом навешћемо само по неколико из свих бројева:

кћели (Г. 1835: 46), *ћераю* (Г. 1835: 56), *поћерало* (Г. 1835: 129), *некћеше* (Г. 1835: 68, 69), *проћерати* (Г. 1836: 52), *ућера* (Г. 1836: 70), *нећера* (Г. 1836: 89), *улећело* (Г. 1836: 94), *Некћеше* (Г. 1837: 54), *разћераше* (Г. 1837: 84), *полећело* (Г. 1837: 72), *оућело* (Г. 1837: 81), *оћера* (Г. 1838: 115), *полећеле* (Г. 1838: 118), *неће* (Г. 1838: 108), *исћера* (Г. 1838: 109), *ћеду* (Г. 1839: 89), *разћерала* (Г. 1839: 96), *ћераю* (Г. 1839: 108); *Вићеће* (Г. 1835: 26), *вићеше* (Г. 1835: 85), *ћеца* (Г. 1835: 108), *ћецу* (Г. 1835: 88), *посиће* (Г. 1835: 128), *невићелом* (Г. 1835: 129), *понећельник* (Г. 1836: 6), *ћецу* (Г. 1836: 84), *вићеће* (Г. 1836: 89), *вићела* (Г. 1836: 93), *ћевояках* (Г. 1836: 87), *ћевера* (Г. 1836: 95), *нећелѣ* (Г. 1837: 6), *заћедоше* (Г. 1837: 50), *невићела* (Г. 1837: 58), *мећеди* (Г. 1837: 135), *нећело* (Г. 1838: 100), *нећеля* (Г. 1838: 103, 104), *нећельца* (Г. 1838: 105), *вићети* (Г. 1838: 101), *ћевояку* (Г. 1838: 111), *ћевойка* (Г. 1838: 114), *нећеля* (Г. 1839: 94);

утѣшио (Г. 1835: 122), *утѣшити* (Г. 1836: 115), *тѣлеса* (Г. 1836: 80), *утѣха* (Г. 1837: 127), *утѣшен* (Г. 1837: 128), *тѣлесним* (Г. 1837: 129), *Утѣхою* (Г. 1838: 2), *тѣшећи* (Г. 1839: 112), *хтѣли* (Г. 1838: 39), *хтѣла* (Г. 1838: 40), *Нехтѣдну* (Г. 1839: 66), *тѣлесногъ* (Г. 1839: 109); *дѣшца* (Г. 1835: 122), *дѣца* (Г. 1835: 127), *дѣлам* (Г. 1835: 53), *раздѣлюс* (Г. 1835: 38), *дѣца* (Г. 1836: 128), *дѣло* (Г. 1836: 126), *дѣце* (Г. 1837: 95), *дѣлима* (Г. 1837: 88), *дѣвоичца* (Г. 1837: 115), *дѣтића* (Г. 1837: 105), *дѣвице* (Г. 1837: 112), *видѣти* (Г. 1838: 21), *дѣла* (Г. 1838: 52), *дѣвоичца* (Г. 1838: 73), *недѣлюю* (Г. 1838: 79), *дѣла* (Г. 1838: 92), *недѣля* (Г. 1839: 4), *дѣца* (Г. 1839: 18), *дѣлама* (Г. 1839: 51), *обдѣлаи* (Г. 1839: 51), *зловланис* (Г. 1839: 104), *дѣшце* (Г. 1839: 106), *дѣцу* (Г. 1839: 113), *дѣтенице* (Г. 1839: 113), *одѣвена* (Г. 1839: 117).

У *Грлиц*и је ситуација неуједначена у вези са јекавским јотовањем сугласника *т* и *д*, чиме се језик овог алманаха донекле поклапа са језиком Петра I²¹ и језиком Петра II²² а дјелимично се разликује од стања у говорима данашње Црне Горе²³ и у *Паитровским исправама*²⁴.

²⁰ Преглед графематских рјешења за фонеме *ћ* и *ђ* у предвуковском периоду погледати у Херти 1983: 48–50.

²¹ „У језику Петра I не налазимо потпуно стабилизовану ситуацију ни у вези са најновијим јотовањем сугласника: *т*, *д*, *л*, *н*...” (Остојић 1976: 121). Наиме, *т* се по правилу јотује, док у вези са *д* долази до колебања јотованих и нејотованих облика (Остојић 1976: 121, 122).

²² Код Његоша су обичније јотоване варијанте, мада се веома често јављају и нејотоване форме (Вушовић 1930: 24).

²³ Упор., Стевановић 1933–1934: 21, 35–36; Милетић 1940: 345; Пешикан 1965: 110; Вушовић 1927: 15, 16, 25.

²⁴ Овдје доминирају јотовани облици (Уп. Стојановић 2011).

Јотовани облици сугласника *t* најчешће се односе на глаголе *хтјети* (овај глагол се користи и у нејотованој форми, мада су ти примјери рјеђи), *тјерати* и *летјети* и изведенице од њих. Нејотовани примјери су већином писани са *јатом* изузев једног примјера са *e* [*захтела* (Г. 1837: 114)]. Нејотоване примјере од коријена *хотъ-* срећемо углавном се *e* [*хотеле* (Г. 1835: 121), *хотело* (Г. 1835: 122), *хотели* (Г. 1836: 124)]. Ријетки су примјери са *јатом* и са *и*, а односе се на радни глаголски придјев [*хотъо* (Г. 1837: 95) *хотіо* (Г. 1836: 109)]. У позицији *д + је < љ* јављају се подједнако јотоване и нејотоване форме. Нејотовани облици писани су већином са *љ*. Забележили смо само два примјера са *e*, и то оба из пјесме Симе Милутиновића Сарајлије *Одлазак Карађорђија из свога отечества* (Грлица 1835: 120, 121): *дечица* (Г. 1835: 121), *деце* (Г. 1835: 121).

Овдје је важно поменути и Милаковићево запажање дато у издању из 1839. године у одјелку гдје описује житеље Дубровника. „Дубровчани су Срби, кои говоре нарѣчиємъ Херцеговачкимъ; но разликую се у говору одъ Херцеговаца неколико, особито у изговараню писмена *h*” (Милаковић 1839: 44, 45).²⁵ Ту тврдњу Милаковић даље илуструје примјерима и наводи упоредо облике типичне за Дубровчане са *дљ* и *дја* и оне карактеристичне за Херцеговце са *ђе* и *ђа*: *дљдљ* (м. *ђедљ*), *дљверљ* (м. *ђеверљ*), *дљвойка* (м. *ђевойка*), *дљца* (м. *ђеца*), *дљво* (м. *ђаво*), *дљкљ* (м. *ђакљ*), *дљконљ* (м. *ђаконљ*).

Будући да у свих пет издања *Грлице* биљежимо паралелну употребу јотованих и нејотованих форми, можемо закључити да ни сам Милаковић није био сигуран којој варијанти треба дати предност. Могуће да је додатну дилему уносило и то што ни Вук није био досљедан кад је у питању јекавско јотовање дентала *д* и *т*. Већ смо поменули да је наш велики реформатор тек 1839. напустио јотоване облике дентала *д* и *т* испред *је* посталог од кратког *јата* али су ипак у *Пјеснарици* и у *Писменици* потврђени и нејотовани облици (Пецо 1965: 191).

3.7. Различите рефлексе кратког *јата* срећемо у вези са глаголом *видјети*, који се у *Грлици* појављује са:

- а) једносложним рефлексом *јата* и оствареним јотовањем (које смо већ навели и којих је највише);
- б) неоствареним јотовањем и граfiјском ознаком *дљ*: *видљх* (Г. 1835: 67), *видљти* (Г. 1838: 90), *видљти* (Г. 1839: 119);

²⁵ Морамо истаћи да се нисмо придржавали пагинације дате у издањима *Грлице* већ смо нумерисање страна започињали од стране на којој је дат садржај.

- в) са рефлексом *и*²⁶: *видићешъ* (Г. 1837: 103), *видићешъ* (Г. 1837: 118), *видићешъ* (Г. 1837: 118), *видити* (Г. 1837: 116), *видити* (Г. 1838: 29), *видиће се* (Г. 1838: 29), *видити* (Г. 1839: 96, 98, 102).
- г) и са *іе*: *видіети* (Г. 1835: 59), *видісли* (Г. 1835: 63, 81), *видістъ* (Г. 1836: 64), *видісие* (Г. 1836: 86), *видіети* (Г. 1839: 119).

Овакви облици присутни су и код Његоша (Маројевић 2002: 45), као и у *Паитровским исправама* (Стојановић 2011: 120), а у науци су различито објашњавани.²⁷

3.8. Прилози који садрже партикулу *де/дѣ* (партикула примарно писана са *-е*, али се касније раширила и уопштила форма са *јатом*)²⁸ у *Грлици* су неједначено писани. Најчешће срећемо јотоване форме, потом облике са *јатом* (који су нарочито фреквентни у последња два издања) и ријетке примјере са *е* и *и*:

ђе (Г. 1835: 2, 128), *неђе* (Г. 1835: 40), *ниђе* (Г. 1835: 126), *ђе* (Г. 1836: 38, 93), *ђено* (Г. 1836: 88), *неђе* (Г. 1836: 55, 97), *ниђе* (Г. 1836: 86), *ђе* (Г. 1837: 40, 124), *ђеће* (Г. 1837: 69), *ђегођ* (Г. 1837: 53), *ниђе* (Г. 1837: 76), *ђе* (Г. 1837: 117), *неђе* (Г. 1837: 92), *ђегођ* (Г. 1837: 132), *ђе* (Г. 1838: 101, 118), *неђе* (Г. 1838: 112), *ђе* (Г. 1839: 37), *овђе* (Г. 1835: 40), *онђе* (Г. 1835: 105), *ђегоде* (Г. 1835: 108), *Овђе* (39),;

гдѣ (Г. 1836: 119), *гдѣ* (Г. 1837: 96), *гдѣито* (Г. 1838: 69), *гдѣкоє* (Г. 1838: 2), *гдѣ* (Г. 1838: 91), *гдѣкоя* (Г. 1838: 65), *игдѣ* (Г. 1838: 70), *гдѣгдѣ* (Г. 1838: 73), *ондѣ* (Г. 1838: 90), *гдѣкој* (Г. 1839: 83), *гдѣ* (Г. 1839: 56, 84), *гдѣгдѣ* (Г. 1839: 79);

овде (Г. 1839: 94, 96);

гди (Г. 1839: 96, 105)²⁹.

Професор Остојић у језику Петра I наводи само јотоване форме ових прилога (Остојић 1976: 82). Код Његоша у прилозима за мјесто на *-дѣ* јављају се примјери са *е*, али је већином *је – оvdје, овђен* (Вушовић 1930: 12)... „Исто је тако *е* (од *ѣ*) било и у прилошким облицима, *свуд* [...] Али су ипак чешћи облици: *ђе гође...*” (Вушовић 1930: 12). У *Паитровским исправама* се среће једино прилог *гдје*, који је различито писан (Стојановић 2011: 120), мада у

²⁶ Глаголе *видити, волити, мрзити, сједити* итд., Вук је третирао као „икавизме и у херцеговачком и у срмачком, тј. и у ијекавском и у екавском наречју (иако они то нису, нити је у њих *и*, место некадашњег *ѣ*, чисто гласовног, већ више морфолошког карактера, добивено под утицајем системе, према облицима презентске основе)” (Стевановић 1965: 216). У нашем корпусу такви су примјери сљедећих глагола: *лебдили* (Г. 1837: 114), *живити* (Г. 1837: 106), *преживити* (Г. 1839: 112), *претрпила* (Г. 1839: 112), *живити* (Г. 1838: 63, 74), *живило(а)* (Г. 1839: 37, 69).

²⁷ Вушовић за двосложно *ије* у глаголу *видјети* каже да није особина црногорских говора, али појашњава да се у неким босанским дијалектима може чути „дуљење кратког *ѣ*” у сличним примјерима (Вушовић 1930: 10). Маројевић у раду *Реконструкција рефлекса јата у критичком издању Горског вијенца* каже: „Ми смо склони да све тзв. хиперијекавске облике третирамо као дијалекатске архаизме, позајмљене или из народних говора или из народних pjesама”. Он се позива и на мишљење Решетара који је из хиперијекавских облика искључивао глагол *видијети*, сматрајући га особином неких црногорских говора (Маројевић 2002: 46).

²⁸ Стојановић 2011: 120.

²⁹ Сви наведени примјери са *е* и са *и* су из приповијетке *Калу* Георгија Николајевића.

паштровским говорима преовладавају јотовани облици (Јовановић 2005: 227). Према томе, и језик *Грлице* се подудара са стањем у језику наведених писаца и говора јер и у овом алманаху доминирају јотовани облици. Варијанте са *е* и *и* јављају се у текстовима Г. Николајевића, док су облици са *јатом* писани у последњим издањима и ту *јат* вјероватно има само ортографско-историјску функцију.

3.9. Јекавско јотовање сугласника *с* и *з* забиљежено је касније у односу на јотовање сугласника *т* и *д*. „Осим тога, ова је појава и лексички и територијално ограниченија, а у свим дијалектима вршила се са мање доследности” (Стојановић 2005: 121). У цетињском алманаху у скоро свим примјерима које смо ексцерпирани граfiјски сегмент *сџ* означава рефлекс кратког *јата* послије *с*:

сусџство (Г. 1835: 54), *сџверну* (Г. 1835: 70), *сусџством* (Г. 1835: 71), *сџстџ* (Г. 1835: 91), *бесџдила* (Г. 1835: 108), *сџтовала* (Г. 1835: 109), *сџдио* (Г. 1836: 53), *бесџдио* (Г. 1836: 76), *сџли* (Г. 1836: 96), *сџда* (Г. 1837: 78), *сџвера* (Г. 1837: 100), *осџти* (Г. 1837: 110), *предсџдавао* (Г. 1838: 57), *посџкао* (Г. 1838: 106), *бесџћаху* (Г. 1838: 109), *бесџдила* (Г. 1838: 109), *Осџтиту* (Г. 1839: 19), *сџверне* (Г. 1839: 26), *сусџдџ* (Г. 1839: 47), *пресџћи* (Г. 1839: 62), *сџдиту* (Г. 1839: 68), *сџвероистоку* (Г. 1839: 70, 75), *сџверозападу* (Г. 1839: 75), *посџћивао* (Г. 1839: 100), *засџли* (Г. 1839: 121).

Графематска ознака *іе* углавном означава рефлекс дугог *јата* послије *с*.³⁰ Међутим, забиљежили смо и примјере са *сџ* које означава рефлекс дугог *јата* послије *с*,³¹ као и неколико примјера са *се* које је означавало рефлекс кратког *јата* послије *с*.³² Секвенца *сџ* писана је и у мушком роду радног глаголског придјева глагола *сјести* [*сџо* (Г. 1836: 32), *Сџо* (Г. 1837: 33)]³³. С обзиром на све наведено, можемо констатовати да у нашем корпусу нема граfiјске потврде за јекавско јотовање фрикатива *с*.

Као што смо већ поменули ни Ћупић не наводи примјере јекавског јотовања сугласника *с* и *з* у *Грлици*, иако је та гласовна алтернација забиљежена у готово свим говорима Црне Горе.³⁴ Маројевић фонетски сегмент *сџ* на мјесту кратког *јата* у *Горском вијенцу* реконструираше као *ше* „ако ријеч није

³⁰ *пресіеца* (Г. 1835: 82–2), *сіекући* (Г. 1835: 103), *сісна* (Г. 1836: 21), *посіеку* (Г. 1836: 37), *посіече* (Г. 1837: 60), *посіекоше* (Г. 1837: 60), *сіечете* (Г. 1836: 47), *изсіеци* (Г. 1837: 82), *сіеку* (Г. 1836: 63).

³¹ *посџче* (Г. 1836: 47), *посџче* (Г. 1837: 83), *пресџку* (Г. 1838: 40), *сџку* (Г. 1839: 38), *сџците* (Г. 1839: 105).

³² *сеџаше* (Г. 1837: 97), *сеџала* (Г. 1837: 116), *осетити* (Г. 1839: 115).

³³ Радни глаголски придјев у облику м. р. од глагола са инфинитивном основом на *е*, а презентском на *и* Вук је најчешће употребљавао у облику са слогом *-је* непосредно прије завршног *о* (*виђео*). Тек након Бечког договора, у т. 5 *Главних правила за јужно наречје* Вук предочава да гласовна вриједност некадашњег *џ* испред *о* мора бити *и* (Стевановић 1965: 216, 218).

³⁴ Упор.: Пешикан 1965: 110; Вуковић 1938–1939: 44–47; Милетић 1940: 136–137; Стевановић 1933: 86–88; Вушовић 1927: 16–18; Станић 1974: 67; Пижурица 1981: 86–88; Јовановић 2005: 228.

књишког поријекла и ако говори човјек из народа, којему такав говор служи као стилска карактеристика”, у супротном ту секвенцу реконструише као *сје* (Маројевић 2002: 32, 33 и 35). У *Пашировским исправама* примјењивана су различита графијска рјешења за секвенцу *с +* некадашње кратко *јат*, с тим што у исправама из 19. вијека преовладава писање *јата*, што може бити утицај црквеног језика (Стојановић 2011: 121), што је слично стању у *Грлици*. Значи да Милаковић није одступао од ставова Вука Караџића, који за меко с „није узео посебан глас у нашој азбуци јер га је сматрао дијалекатском особином” (Стевановић 1965: 216).

3.10. Нисмо пронашли ниједан примјер са *з + је < љ*. Јотовање сугласника *ц*, као и јотовање фрикатива *с* и *з*, забиљежено је касније у односу на до сада наведене сугласнике. „Први примјери датирају из средине 17. вијека” (Стојановић 2011: 121). У екскерпираној грађи нисмо забиљежили ниједан примјер овог јотовања. У *Грлици* је *јат* досљедно писано након сугласника *ц* и групе *цв*:

процвѣтава (Г. 1835: 116), *цвѣтних* (131), *скупоцвѣтна* (Г. 1836: 67), *цвѣлуоћи* (Г. 1836: 69), *Цветић* (Г. 1836: 109), *цвѣтове* (Г. 1837: 134), *цвѣтнике* (Г. 1837: 136), *цвѣтетьи* (Г. 1837: 137), *цвѣтаю* (Г. 1838: 65), *цвѣтати* (Г. 1838: 65), *цвѣта* (Г. 1839: 40 гл.), *цвѣтаюћеза* (Г. 1839: 43).

Вук такође није употребљавао јотоване облике у вези са овим сугласником, већ је „херцеговачком говорном особином” сматрао „не само примјере типа *ђевојка* и *ћерати* него и примјере типа *сјести*, *изјести* и *цјепаница*” што потврђује и његов *Рјечник* (Пецо 1965: 195). Наиме, Вук је знао за облике типа *сѣвес* и *ћепаница*, али „није дао право стање о употреби тих гласова у говорима Херцеговине” (Пецо 1965: 195).

3.11. „Јотовање је најкасније и најнедоследније захватило уснене сугласнике, зато је оно и територијално, а поготово лексички, најограниченије и најређе” (Стојановић 2011: 124). Ћупић у Милаковићевом језику није забиљежио јотовање лабијала. Ми смо у *Грлици* пронашли неколико примјера у вези са глаголом *живјети*: *преживљѣла* (Г. 1836: 118), *живљѣти* (Г. 1837: 109), *живљѣтѣ* (Г. 1838: 120).³⁵ Интересантно је што су прва два примјера потврђена код јединог сарадника *Грлице* који није био ијекавац по рођењу, већ екавац. Значи, могли бисмо закључити да јекавско јотовање лабијала у *Грлици* одступа од стања у говорима Црне Горе,³⁶ а да се дјелимично подудара

³⁵ Прва два примјера су пронађена у приповијеткама Георгија Николајевића, које су у ствари преводи са њемачког, а трећи примјер је из народне поезије (Шуковић 1980: 44–52).

³⁶ Ћупић у раду *Јекавско јотовање лабијала у говорима Црне Горе* каже да је та гласовна алтернација потврђена у свим говорима Црне Горе изузев Мрковића (Ћупић 1981: 62). Међутим, ни у говору Пашировића није забиљежено јотовање секвенци *лабијал + ј* (Јовановић 2005: 230–232). У језику Петра I дијалекатско јотовање лабијала је дјелимично остварено (Остојић 1976: 119). Вушовић код Његоша биљежи само један примјер јотовања лабијала *пљеном* (Ву-

са Вуковим ставовима у вези са овом појавом. Наиме, Вук је био недосљедан у вези са овом појавом. Једино је глаголе с вриједношћу некадашњег гласа љ у основи инфинитива и било којим усненим сугласником непосредно пред тим наставком узео у облику с извршеним јотовањем (*сврбљети, живљети*), у осталим случајевима такве облике је сматрао дијалекатским и нема их у његовом језику (Стевановић 1965: 218, 219).

4.1. Кад је у питању рефлекс *јата* иза сугласника *р*, осврнућемо се на писање континуаната кратког *јата* иза *р* и на писање дугог *јата* у позицији сугласник + *р* (гдје је данас уопштено *е*).

У позицији кад се *р* нађе на почетку ријечи или иза вокала а иза њега слиједи кратко *јат* у Милаковићевој *Грици* јављају се примјери са *јатом* (најчешће и примјери су из последња три издања) и са *е* (нешто рјеђе):

изгорѣло (Г. 1837: 71), *рвѣчник* (Г. 1839: 55), *рвѣштелношћу* (Г. 1837: 47), *остарѣла* (Г. 1838: 108);

искоренјавала (Г. 1837: 96), *ређи* (Г. 1838: 46), *укоренило* (Г. 1838: 70)³⁷.

Будући да *јат* у последњим издањима има углавном ортографско-историјску функцију и да је вјероватно писан под утицајем рускословенског, то нам не може дати довољно могућности да одредимо гласовну вриједност *јата* у овој позицији. Додатно отежавајућу околност представља и језик старијих писаца код којих се напореда јављају варијанте са *је* и *е*. Професор Јовановић истиче да је „питање развоја рефлекса кратког *јата* иза сонанта *р* у црногорским говорима у којима је основно правило кратко *ѣ* > је знатно еволуирало до те мјере да се други сонант *ј* у сусједству са првим *ј* све теже реализује (Јовановић 2011: 104). Мада, он појашњава да је „секвенца *рје* као супституент *јата* у прошлости била много фреквентнија” што свједочи и „њена употреба, напореда са *ре*, у језику писаца Петра I Петровића Његоша, Петра II Петровића Његоша и Стефана Митрова Љубише” (Јовановић 2011: 105).

Занимљив примјер са *јатом* налазимо код Милаковића у издању из 1838. године: *горѣречена* (Г. 1838: 73, 78).

Прилог *горе* потврђен је у раличитим облицима у језику старијих писаца са ијекавског подручја као и у неким говорима садашње Црне Горе (Уп. Јовановић 2011: 105). Варијанта са *је* потврђена је у језику Његоша (Вушовић 1930: 11) и владике Даниле (Младеновић 1973: 28).

шовић 1930: 24), у *Паитровским исправама* забиљежено је десет примјера јотовања, лабијала (Стојановић 2011: 125). Упор. Стевановић 1933–1934: 36 и 37; Милетић 1940: 346; Пешикан 1965: 108; Вуковић 1938–1939: 47; Пецо 1964: 64–66.

³⁷ Ови екавизми забиљежени су код Г. Николајевића, Д. Милаковића и у народној пјесми *Хайдукванџ*... (Шуковић 1980: 49, 50, 51).

4.2. У позицији *сугласник + р + ђ* у првом цетињском алманаху јављају се облици са *јатом* (рјеђе) и облици са вокалом *е* (нешто чешће):

крѣпост (Г. 1835: 57), *крѣпко* (Г. 1837: 76), *крѣпкођ* (Г. 1837: 124),
пређепоменутога (Г. 1835: 65), *грехота* (Г. 1835: 98), *брегова* (Г. 1837: 42), *пре-*
небрегнути (Г. 1837: 46), *среташе* (Г. 1838: 100), *стрепимъ* (Г. 1839: 95), *препровели* (Г.
1839: 111).

Облике типа *грехота*, *грѣшан* Вук С. Караџић је писао са *је*, а проф. Остојић каже да се „спорадично јављају у покојем црногорском говору” (Јовановић 2011: 106). Лексему *крѣпост* која се у *Грлици* јавља са *јатом* Вушовић код Његоша биљежи са екавским рефлексом (Вушовић 1930: 11). Проф. Јовановић тврди да су у новије вријеме облици са *је* „потпуно уступили мјесто екавским” (Јовановић 2011: 106). „Свједочанство о ранијем постојању секвенце *рје* данас је више језик неког старијег писца него грађа из савремених говора” (Јовановић 2011: 107).

4.3. Именицу *стар(ј)ешина* забиљежили смо свега два пута и то писану са *јатом*:

старѣшини (Г. 1837: 80), *старѣшине* (Г. 1837: 37).

Проф. Стојановић, поред устаљенијех облика са *е*, у *Паитровским исправама* наводи и један примјер писан са *јатом*. Код Његоша је ова лексема потврђена са *секвенцом је* (Вушовић 1930: 11), а у језику Петра I писана је са *јатом* и са *е* (Остојић 1976: 88). Проф. Остојић тврди да грађија често не даје довољно могућности да се одреди гласовна вриједност *јата*. „Судећи према стању у савременим староцрногорским говорима и говорима западне и источне Црне Горе, а они у овом погледу не показују уједначеност, наведене примјере у језику Петра I треба посматрати као екавске, уколико су написани словом *е*, као јекавске са *ђ* и ијекавске са словном комбинацијом *ие*” (Остојић 1976: 88).

5. СЕКУНДАРНО ЈАТ

5.1. Секундарни рефлекс *јата* биљежимо у ријечи грчког поријекла *манастир* (која се јавља и са *ие* и са *и*) и у романизму *бригадир*:

манастіер (Г. 1835: 54, 55, 57, 58, 66), *манастіеру* (Г. 1835: 55),
манастир (Г. 1835: 46, 62), *манастира* (Г. 1835: 98, 99), *манастир* (Г. 1836: 51,
56), *манастирска* (Г. 1836: 51), *манастиру* (Г. 1836: 72), *монастыра* (Г. 1838: 48, 71),
монастырь (Г. 1838: 84);
Бригадіера (Г. 1837: 37).

Без секундарног *јата* срећемо примјере: *кавалерима* (Г. 1838: 84), *Официръ* (Г. 1839: 94).

Занимљиво је да Ћупић код Милаковића лексему *манастир* најчешће биљежи у облику *манастіер*, тј. са секундарним рефлексом *јата* (Ћупић

1982: 273). Међутим, наши примјери показују да је друга варијанта (*манастир*) ипак много фреквентнија. Већина забиљежених примјера писаних без секундарног *јата* је из Милаковићевих текстова изузев неколика пронађена код Његоша (Г. 1835: 62 и Г. 1835: 98, 99). Код Петра I секундарни рефлекс *јата* јавља се само у неколико примјера и то у именицама *манастир* и *бригадир* (Остојић 1976: 90), а Вушовић код Његоша наводи само један примјер овог типа – *талијера* (Вушовић 1980: 12). У *Паитровским исправама* примјери овог типа, углавном романизми, се готово искључиво јављају у форми са *ије* (Стојановић 2011: 126).

5.2. Код појединих итеративних глагола са суфиксом *-ива*, такође наилазимо на „призвук ијекавштине” (Јовановић 2011: 133):

салисвасе (Г. 1835: 42), *пролиева* (Г. 1836: 67, 98), *пролиева* (Г. 1837: 57).

Код глагола *проливати* срећемо и облике са *и* и један примјер са *јатом*:

пролива (Г. 1838: 111), *пролива* (Г. 1837: 98),
пролѣваше (Г. 1835: 115).

„Конкурвенцију привидних ијекавско-икавских ликова (-)лити / (-)лијевати *Правопис* из 1960. године је ријешено прихватањем обје форме, а Вук Караџић је односе *улијевати-улијевѣм, улѣвати-улиѣвѣм* схватао као ијекавско-екавско-икавски однос” (Јовановић 2011: 133). Слични примјери потврђени су у појединим дијалектима (Уп. Милетић 1940: 252, 253; Стевановић 1931–1934: 26, 27; Ћупић 1977: 26; Вушовић 1927: 10; Станић 1974: 75).

5.3. Именица *болест* јавља се два пута код Његоша у приповиједи *Житије Мрђена Несретниковића*, гдје је различито писана – са екавским рефлексом *е* и са *ије*: *болест* (Г. 1837: 74), *боліести* (Г. 1837: 88). Иначе се код Његоша ова именица јавља са екавским и ијекавским рефлексом (Стевановић 1983: 45). У издању из 1838. У календарском дијелу писана је са *е*: биће *болестіи* (Г. 1838: 19).

6. *Закључак*: У прва три издања *Грлице* рефлекс дугог *јата* већином је означаван секвенцом *ије*, уз извјесна одступања. У посљедња два издања обиљежавање дугог *јата* је неуједначено – у издању из 1838. на мјесту некадашњег дугог *јат* пишу се секвенца *ије*, вокал *е*, или веома често *ѣ*. У издању из 1839. године као грађијска рјешења срећемо *јат* и вокал *е*. Оваква неуједначеност највјероватније је условљена утицајем језика цркве (нарочито у посљедња два издања) и дијалекатске базе, а може бити условљена и утицајем различитих „стилова”.

Гласовну вриједност континуаната кратког *јата* отежава то што у *Грлицу* нису коришћене посебне графеме за означавање фонема *љ*, *њ*, па су тако на исти начин означаване секвенце *ле*, *не* и *ље*, *ње* (*лѣ*, *нѣ*). Слично је и у језику Петра I (Остојић 1976: 122), као и у *Паитровским исправама* у којима такође

нису постојале посебне графеме за *љ* и *њ* (Стојановић 2011: 112). У нашем корпусу ситуацију отежава и то што се у посљедња два издања *јат* писало и на мјесту некадашњег дугог *јата*.

У Милаковићевој *Грлици* као континуанти старог *јата* јављају се и вокали *е* и *и*, што је условљено одређеним фонетским позицијама у којима је овај рефлекс уобичајен у већини (и)јекавских говора, као и одређеним аналошким укрштањима.

ЛИТЕРАТУРА

- Барјактаровић 1965:** Д. Барјактаровић, Питање јата код Вука Караџића, *Анали Филолошког факултета*, V, 15–26.
- Белић 2006:** А. Белић, *Историја српског језика*, Четврти том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вујовић 1969:** Л. Вујовић, Мрковићки дијалекат, *Српски дијалектолошки зборник*, XVIII, 73–401.
- Вушовић 1927:** Д. Вушовић, Диалект Источне Херцеговине, *Српски дијалектолошки зборник*, III, 1–71.
- Вушовић 1930:** Д. Вушовић, Прилози проучавању Његошева језика, *Јужно-словенски филолог*, IX, 93–196.
- Ђукић 1951:** Т. Ђукић, *Преглед књижевног рада Црне Горе: од Василија Петровића Његоша до 1918. године*, Цетиње: Народна књига.
- Јовановић 2005:** М. Јовановић, *Говор Паитровића*, Подгорица: Универзитет Црне Горе.
- Јовановић 2011:** М. Јовановић, *Полугласници и јат у црногорским говорима*, Подгорица: ЦАНУ.
- Маројевић 2002:** Р. Маројевић, Реконструкција рефлекса јата у критичком издању Горског вијенца, *Српски језик*, VII, 5–67.
- Мартиновић 1965:** Н. С. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори (1493–1945)*, Београд: Југословенски институт за новинарство.
- Милетић 1940:** Б. Милетић, Црмнички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, IX, 239–255.
- Милановић 2014:** А. Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Филолошки факултет.
- Младеновић 1973:** А. Младеновић, *Језик Владике Данила*, Нови Сад: Матица српска.

- Младеновић 1983:** А. Младеновић, Екавизам 'несам' и сл. у језику неких српских писаца средине и друге половине XIX века, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 13/2, 57–67.
- Остојић 1976:** Б. Остојић, *Језик Петра I Петровића*, Титоград: ЦАНУ.
- Пецо 1965:** А. Пецо, Фонетика Вукова језика према фонетици ијекавске Херцеговине, *Анали Филолошког факултета*, V, 191–199.
- Пешикан 1965:** М. Пешикан, Староцрногорски, средњекатунски и љешански говори, *Српски дијалектолошки зборник*, XV, 104–111.
- Стевановић 1933–1934:** М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, *Јужнословенски филолог*, XIII, 1–129.
- Стевановић 1965:** М. Стевановић, Карактер дијалектизама у језику Вука Караџића, *Анали Филолошког факултета*, V, 209–227.
- Стојановић 2007:** Ј. Стојановић, Континуанти вокала *јат* у историји српског књижевног језика, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 37/1, 305–317.
- Стојановић 2011:** Ј. Стојановић, Континуанти вокала *јат* у Паштровским исправама, *Гласник Одјељења умјетности*, Књига 29, Подгорица: ЦАНУ, 103–129.
- Ћупић 1977:** Д. Ћупић, Јекавско јотовање лабијала у говорима Црне Горе, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 7, 57–63.
- Ћупић 1978:** Д. Ћупић, Језик Димитрија Милаковића у „Грлици” – првом црногорском књижевном алманahu (1835–1839), *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 8/1, 267–283.
- Шуковић 1980:** Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари (1835–1914)*, *Књижевноисторијска обрада са библиографијом*, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”.
- Шуковић 1987:** Р. Шуковић, Примјена Вукове језичке и правописне норме у црногорској штампи XIX вијека, *Зборник радова са научног скупа Вук Ст. Караџић и Црна Гора*, Титоград: ЦАНУ, 37–47.
- Сајт Српске православне цркве, Митрополија дабробосанска: <http://www.mitropolijadabrobosanska.org/georgijenikolajevic.html>, посјећено 7. 6. 2015.

REFLEXY VOCAL Ъ IN LITERARY-SCIENTIFIC ALMANAC “GRLICA”
FROM 1835 TO 1839 (“TURTLE DOVE” FROM 1835 TO 1839)

Summary

This paper will analyze vocals ѡ (reflexy long and short ѡ) in literary-scientific almanac “Grlica” from 1835 to 1839 (Turtle Dove” from 1835 to 1839). This will entail making historical and linguistic comparasions, and the results of this voice alterations in the given corpus will be compared to the state of the Sebian language reformed by Vuk Karadzic, as well as dialects of the Serbian language spoken in the areas from which the almanac’s coauthors originated.

Jelena M. Gazdić